

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ
СУМСЬКА ФІЛІЯ

Кафедра гуманітарних дисциплін

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ
з навчальної дисципліни «Філософія»
обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
081 Право (право)
за темою 7 – «Філософський зміст категорії «буття». Матерія, її
властивості та форми існування»

Суми 2024

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 14.08.2024 № 8

СХВАЛЕНО

Вченою радою Сумської філії
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 08.07.2024 № 8

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та
соціально-економічних дисциплін
Протокол від 13.08.2024 № 7

Розглянуто на засіданні кафедри гуманітарних дисциплін Сумської філії
Харківського національного університету внутрішніх справ (протокол від
27.06.2024 № 22)

Розробник:

Доцент кафедри гуманітарних дисциплін Сумської філії Харківського
національного університету внутрішніх справ, кандидат філософських наук
Тетяна ПОНОМАРЕНКО

Рецензенти:

1. Доцент кафедри соціальних та економічних дисциплін Харківського
національного університету внутрішніх справ, кандидат соціологічних наук
Наталія БОБРО
2. Професор кафедри психології, політології та соціокультурних технологій
Сумського державного університету, доктор філософських наук, професор
Андрій ЛЕБІДЬ

План лекції

1. Сенс філософської проблеми буття.
2. Філософський зміст поняття «матерія».
3. Рух як атрибут матерії.
4. Співвідношення категорій «рух» і «розвиток».
5. Категорії «простір» і «час».

Рекомендована література:

Основна

1. Філософія : підручник / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань. 2-ге вид., переробл. і допов. Харків : Право, 2018. 432 с. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/SENMK/pidr_filos_208.pdf
2. Філософія: підручник / В. С. Бліхар, М. М. Цимбалюк, Н. В. Гайворонюк, В. В. Левкулич, Б. Б. Шандра, В. Ю. Свищо. Вид. 2-ге, перероб. та доп. Ужгород : Вид-во УжНУ «Говерла», 2021. 440 с. URL: <https://cutt.ly/mwjKxNA0>
3. Шепетяк О., Шепетяк О. Філософія : підручник. Львів : Місіонер, 2020. 784 с. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/35525/2/O_Shepetiak_Philosophy_IFF.pdf

Додаткова

1. Гринів О. Історія філософії. Курс лекцій для аспірантів. Львів, 2015. 559 с. URL: <https://repository.ldufk.edu.ua/bitstream/34606048/3443/1/istorija%20filosoifii.pdf>
2. Історія філософії : навчальний посібник / Салій А. В., Зінченко Н. О., Біланов О. С. Вид. 2-е, доповнене. Полтава : Дивосвіт, 2018. 192 с. URL: http://repository.pdmu.edu.ua/bitstream/123456789/6752/3/history_of_philosophi.pdf
3. Пролеєв С. Філософські компетентності: якими їм бути? *Філософія освіти. Philosophy of Education*. 2016. № 2 (19). С. 88–96. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=PhilEdu_2016_2_9
4. Суспільство, людина, право: досвід філософсько-правового осмислення: монографія / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. Б. Жданенко та ін.; за ред. О. Г. Данильяна. Харків : Право, 2018. 350 с. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/15710/1/%d0%9c%d0%be%d0%bd%d0%be%d0%9a%d0%be%d0%bb_%20%d0%94%d0%b0%d0%bd%d0%b8%d0%bb%d1%8c%d1%8f%d0%bd_2018%20%282%29.pdf

Інформаційні ресурси в Інтернеті

1. Інститут філософії НАН України імені Григорія Сковороди. URL: <http://www.filosof.com.ua/>
2. Інституційний репозитарій Харківського національного університету внутрішніх справ. Філософія. Логіка. URL:

<https://dspace.univd.edu.ua/communities/b1144b3a-80f2-4fb0-a8c6-702efd7f112f>

3. Найвидатніші філософи світу та України. URL: <http://www.philsci.univ.kiev.ua/biblio/dict.html>

4. Філософська енциклопедія Стенфордського університету (англійською мовою). URL: <http://plato.stanford.edu>

5. Філософія – Політологія: Онлайн. URL: <http://politics.ellib.org.ua/pages-cat-10.html>

Текст лекції

1. Сенс філософської проблеми буття

Проблема буття введена у філософію Парменідом (V – IV ст. до н. е.) як відповідь на соціальний та екзистенціальний запит. Люди почали втрачати віру в традиційних богів Олімпу. Тим самим руйнувалися основи і норми соціального життя. За таких умов ніхто не міг бути впевненим, що ритм і порядок природних і соціальних процесів залишиться стабільним. У глибинах людської свідомості зародився відчай, необхідний був пошук нових гарантій людського існування. Людям потрібна була опора в їхньому житті.

Філософія в особі Парменіда спробувала заспокоїти сум'ятну душу античної людини, оповістивши людей про відкриття Абсолютної думки, яка утримує світ від перекидання в хаос, забезпечує його стабільність і надійність. Люди знову стали впевненими в тому, що все підкоряється порядку з необхідністю. Необхідність Парменід назвав Божеством, Правдою, Провидінням, Долею, тому світ для людей є сталим і вічним. Абсолютна думка і є буття, а буття є думка, але не суб'єктивна думка людини, а Логос – космічний Розум. Людський розум здатний щось знати в тій мірі, в якій він зуміє вступити в безпосередній контакт з Розумом, який і є буття. Буття єдине і незмінне, в ньому поміщена вся повнота досконалості, серед якої головними вважалися Істина, Добро, Благо. Буття не виникає і не знищується. Воно Світло, але особливе, «побачити» яке можна тільки «очима» Розуму. Буття є думка, і зрозуміло тільки в думці. Воно, на думку античних філософів, не є Творцем світу, тому що світ існував завжди.

У середньовічній християнській філософії дійсне буття є Бог, вільний і всемогутній. Він творить Своєю волею і Своєю премудрістю. На відміну від знеособленого й умоглядного Абсолюту античності, Бог християнства відкриває Себе Особистого і Живого. Бог – вічно Трійця, але не вічно Творець, тому ім'я «Творець» повторно щодо трьох імен Трійці. Творіння – це вільний акт Бога, воно не обумовлене ніякою «внутрішньою необхідністю». Людина була створена за образом і подобою Божою, а тому є істотою особливою, дійсна свобода якої полягає у вільній відмові від своєї волі, видимості індивідуальної свободи.

У Новий час виник світогляд, суть якого Ф. Ніцше виразив в афоризмі: «Бог помер». Люди перестали визнавати свою залежність від Бога, привласнили право Творця творити світ, самовпевнено увірували в те, що людина сама створює і творить себе і свої здібності. Люди стали сприймати свою свідомість,

своє життя, свої потреби як єдине і поза сумнівом справжнє буття. Приписавши діяльну енергію і здатність розумного збагнення тільки самій собі, людина виправдала своє право переробляти природу і перетворювати світ. Філософія буття поступилася місцем філософії свободи, центральною проблемою якої стала людина як начало і причина всього, що трапляється з нею і світом.

Основоположник філософії Нового часу Р. Декарт ототожнив думку з буттям, а творцем думки оголосив людину. Буття стало суб'єктивним. М. Хайдеггер з цього приводу зауважив, що «тепер горизонт вже не світиться сам собою. Тепер він лише точка зору людини, яка до того ж сама і творить її».

Наведемо приклади суб'єктивного розуміння буття. І. Кант говорив про буття, залежне від пізнання. Філософія життя стверджує, що буття – це життя і потреби її зростання. Філософія цінності оголошує цінності граничною підставою людського існування. Екзистенціалізм заявляє, що тільки людина є справжнє і граничне буття, а питання про буття – це питання про його сенс, який задає сама людина.

У буденній мові терміни «бути» та «існувати» є синонімами. Але у філософії вони мають особливий зміст, постають категоріями онтології – того розділу філософії, де йдеться про істинно суще, єдине, таке, що гарантує світові і людині стійке існування. Буття, як *філософська категорія, позначає реальність, яка знаходиться за межами можливостей людського досвіду, а тому не залежить ні від людини з її свідомістю, ні від людства в цілому.*

Проблема буття завжди була в центрі філософських роздумів. Багато мислителів уважали її вихідною для системного засвоєння дійсності. ***Буття – це існування в усіх його формах.*** Ця категорія поєднує за ознаками існування всі явища, предмети й процеси, наявні в усьому світі. Багато філософських систем прагнуть розглядати світ як певну цілісність. Для вираження єдності буття використовується особлива категорія – ***субстанція***. Субстанція означає внутрішню єдність різноманітних речей, що існує через них і за їх допомогою. Субстанцією визнавали і визнають то матеріальне, то ідеальне. В одних ученнях – багато субстанцій, в інших – одна. ***Плюралізм*** у філософському змісті означає визнання ***безлічі*** субстанцій.

Проблема буття стосується так званих “вічних питань” філософії, оскільки торкається найістотніших параметрів людського життя і відповідно світогляду людини. Питання про суть буття, спосіб і форми його існування вирішувалося ще філософами стародавнього світу. Так, згаданий Парменід уважав, що справжнє буття є незмінним і сталим, а зміни, що спостерігаються у ньому, є небуття й омана. Геракліт започаткував іншу, протилежну традицію у тлумаченні буття: стабільного, стійкого буття немає, його сутність полягає у вічному становленні, в єдності буття і небуття. Тому космічний вогонь Геракліта як основа світу в наочно-образній формі і виражає буття як становлення. Ці два підходи до тлумачення буття проходять через усю історію розвитку філософської думки людства.

Сучасна філософія тлумачить буття як таку категорію, ***що охоплює все існуюче: як буття індивіда, так і матеріальні, духовні та соціальні феномени.*** Таким чином, буття не ототожнюється і не зводиться лише до

матеріальних утворень, як це нерідко тлумачиться, а також включає світ людського духу – усі духовні явища, що за своєю суттю є ідеальними. Свідомість теж є формою буття, але ідеальною формою. Категорія буття поєднує основні ідеї, виділені під час послідовного осмислення питання про існування світу. Провідними є такі:

1. Світ існує як безмежна і немінуча цілісність.
2. Природне і духовне, індивіди і суспільство існують співвідносно, хоча й у різних формах.
3. Їх різне за формою існування – передумова єдності світу.
4. Світ розвивається за своєю об'єктивною логікою, з'являються реалії буття, що виникли **раніше свідомості** і її носіїв – людей.

Разом з тим варто пам'ятати, що буття не є чимось аморфним, розмитим, а завжди має певну структуру, тобто воно структуроване. Унаслідок цього можна виділити різні форми буття, які є відносно самостійними: **буття неживої природи, буття живої природи, буття людини, буття ідеального, буття суспільства, буття духовного світу**. Кожна із зазначених форм буття має специфічні характеристики і закономірності. Однак в основі всіх форм буття лежить буття природи, без якого неможливе існування ні людини, ні суспільства.

Специфічна особливість **буття неживої природи** полягає в тому, що воно вже було до появи людини. Воно є первинним, базисним щодо інших форм буття. На його підставі виникає олюднена природа, формується суспільне і духовне буття. Буття олюдненої природи є єдністю природних закономірностей і суспільних процесів, це той штучний світ, в якому живе людина і який вона створила за допомогою своєї діяльності відповідно до власних потреб та інтересів.

Серед форм **буття людини** виділяють предметно-практичну діяльність, практику соціальних перетворень і процес “самотворення” людини. Суть предметно-практичної діяльності полягає в тому, що людина як фізичне тіло діє на інші фізичні об'єкти і змінює, перетворює їх з метою задоволення своїх потреб в їжі, житлі, одязі, транспорті тощо.

Людина є суспільною істотою, вона не може стати особистістю поза соціальним оточенням, вижити в повній ізоляції від інших людей. Тому люди докладають багато зусиль, щоб створити оптимальний для їхнього життя соціальний устрій.

Людина формує свій **духовний світ, по-перше**, пошуками ідеалів, що приваблюють її, користуючись певною системою моральних та естетичних цінностей. **По-друге**, вона прагне отримати максимально адекватні уявлення про світ, в якому вона живе. **Нарешті**, людина постійно конструює проекти перетворення світу (в тому числі і саму себе) до такого його стану, в якому б вона хотіла жити, стану, що гідний її. Буття людської свідомості є, таким чином, функціональним, воно формується аксіологічними, когнітивними, конструктивно-проектуючими чинниками.

Буття ідеального існує у двох формах: а) як **індивідуальне ідеальне** (духовний світ окремої людини, її почуття, переживання, думки, ідеї,

підсвідоме); б) як *суспільне* (об'єктивоване) *ідеальне* – суспільна свідомість, духовна культура суспільства. У процесі спільного життя люди формують такі основи колективної свідомості, як політика, мораль, релігія, право тощо. Ці форми ідеального є продуктом діяльності груп людей та існують лише в колективі.

Буття суспільства (соціального) ґрунтується на бутті олюдненої природи і власне природи, але закономірності соціального буття безпосередньо не впливають із природних закономірностей, а лише детермінуються ними.

Формування людини, її перетворення в соціальну істоту є не що інше, як освоєння індивідом суспільних цінностей. Зрозуміло, що індивід не може сприйняти всі здобутки суспільства, але його соціальне значення залежить від того, скільки він їх засвоїв і як він може їх відтворити.

Оскільки буття є наявністю суцього, то постає питання про його функціональний прояв (сталість–змінність, миттєвість–тривалість, однозначність–різноманітність існування тощо). Так виникає проблема співвідношення буття з *небуттям*. Останнє завжди пов'язане з *минулим* і *майбутнім* буття. Буття наявне лише як мить і як гігантська хвиля наявності всього, що є, невинно летить з безмежного океану минулого в менший океан майбутнього. Воно пов'язує в єдине ціле світ, усю реальність, у тому числі й людське існування. Буття є вічним становленням, формуванням і розгорненням майбутнього з минулого, тим самим є головною умовою існування і розвитку світу.

2. Філософський зміст поняття «матерія»

У всіх предметів і процесів зовнішнього світу є така загальна ознака: всі вони існують поза свідомістю і незалежно від неї, відбиваючись прямо чи побічно в наших відчуттях. Іншими словами, вони *об'єктивні*. Насамперед, за цією ознакою філософія поєднує й узагальнює їх в одному понятті «*матерія*». Коли йдеться про те, що матерія дана нам у відчуттях, то розуміється не тільки пряме сприйняття предметів, але й непряме. Ми не можемо бачити, сприймати дотиком, наприклад, окремі атоми. Але ми відчуваємо дію тіл, що складаються з них.

Матерія – ключове поняття будь-якої форми матеріалізму. Воно осмислювалося й ідеалістами (Д. Берклі, Д. Юм та ін.). Поняття «матерія» уважалося ними непотрібним, непрацюючим, оскільки у світі відсутня річ, що позначається цим поняттям. Позитивісти вважають, що поняття «матерія» не може бути перевірене досвідом, отже, воно безфункціональне. Об'єктивні ідеалісти (Платон, Гегель) і неотомісти матерії відводять роль пасивного начала. У Гегеля природа розгорнена у просторі, але не розвивається в часі.

Сучасний матеріалізм розглядає матерію як нескінченно різноманітну єдність матеріального світу, що існує лише в багатоманітності конкретних об'єктів, через них, а не поруч із ними. **Матерія – це філософська категорія для означення об'єктивної реальності, яка відображається органами чуття людини, але існує незалежно від них.** Коли людина ставить собі завдання відшукати однакову матерію як якусь першооснову усього, то це виглядає так:

якби замість вишень і груш хотілося б з'їсти плід взагалі. Це тому, що філософське розуміння матерії є абстракцією. Матерію не можна побачити, сприйняти дотиком, спробувати на смак. Те, що бачать, сприймають дотиком, є предметний вид матеріального. Матерія у філософії не є однією з речей, що існують поряд з іншими. Усі існуючі конкретні матеріальні утворення і є матерія в різних її формах, видах, властивостях і відносинах.

У філософському розумінні матерія не тільки ототожнюється з уже пізнаними і загальними її станами – речовиною, полем, енергією, їхніми властивостями, а й залишається відкритою для нового знання про неї. Матерія невичерпна у структурному плані, і її неможливо звести до одного певного стану, одного функціонального рівня чи основних властивостей.

Матерія у чистому вигляді, у формі якоїсь “праматерії” не існує. У світі існують лише конкретні матеріальні утворення. У категорії “матерія” ці безліч утворень об'єктивної реальності, зведені до однієї спільної властивості – існувати незалежно від людських відчуттів і відображатись у людській свідомості. Філософське поняття «матерія» відображає не частину чи форму об'єктивної реальності, а світ у цілому в будь-яких його проявах. Тому не можна ототожнювати матерію з будь-яким речовинним субстратом.

У наш час з урахуванням новітніх наукових даних прийнято визначати такі найважливіші властивості матерії: ***бути об'єктивною реальністю, незнищуваність, відображуваність, рух, простір, час (тривалість), структурність, системність, самоорганізація і взаємодія.***

Усі об'єкти матеріального світу, так само як духовного і соціального, можуть бути розглянуті як структуровані системи. Матеріальна система – це система предметів, процесів, явищ. Духовна система – це система цінностей, ідеалів, теорій, гіпотез. Соціальна – це перш за все система регуляторів спільного життя людей.

Структурність – це внутрішня розчленованість реального світу на елементи і зв'язки між ними. Матеріальний світ поділяється на три сфери: нежива природа, жива природа і соціум.

Нежива природа вимірюється такими рівнями: 1) субмікроелементарним; 2) мікроелементарним; 3) ядерним; 4) атомарним; 5) молекулярним; 6) макротіл; 7) планет; 8) систем планет; 9) галактик; 10) систем галактик; 11) метагалактик; 12) Всесвіт, світ у цілому.

Жива природа має свої рівні: а) доклітинний (ДНК, РНК, білки); б) клітинний; в) багатоклітинні організми; г) види живого і їх популяції; д) біоценози; е) біосфера.

Соціум поданий такими рівнями: а) індивід; б) родина; в) колективи різних рівнів; г) соціальні групи; д) етноси; е) нації, племена; ж) держави; з) союзи держав; і) суспільство, людство в цілому.

Категорія «матерія» має вагоме методологічне і світоглядне значення. ***Світоглядна функція*** цієї категорії полягає в тому, що вона охоплює не лише ті об'єкти, які вже пізнані наукою, а й ті, які будуть відкриті у майбутньому. І хоча ті потенційні об'єкти, можливо, матимуть принципово нові властивості, все ж вони будуть матеріальні, оскільки існуватимуть реально, поза людськими

відчуттями. **Методологічна функція** поняття “матерія” виявляється в тому, що воно застерігає проти пошуків першоматерії як останньої і незмінної суті об’єктивного світу. Матеріальний світ – нескінченний у своїх просторово-часових та якісних вимірах (кожне явище є лише формою певного буття, а не якимось кінцевим субстратом світу).

3. Рух як атрибут матерії

Матеріалістична філософія не визнає наявності духу в матерії і пояснює її активність взаємодією речовини і поля (електричного, магнітного, гравітаційного). Будь-які взаємодії, а також зміни станів об’єктів, що відбуваються у процесі цих взаємодій, позначаються у філософії поняттям «рух».

Як засвідчує практика, навколишній світ знаходиться **в постійних перетвореннях, зміні і русі**. Ніхто і ніколи не спостерігав матеріальну систему, яка б знаходилася у стані абсолютного спокою. Така нерухома система не взаємодіяла б з іншими речами і явищами і не змогла б виявити жодної зі своїх властивостей, тобто вона стала б абсолютно непомітною. На цій підставі цілком слушним є висновок про те, що **рух – це невід’ємна, атрибутивна характеристика матерії, її загальна і необхідна властивість**. Матерія не існує інакше, ніж у русі, тому рух є способом існування матерії. **Рух – це зміна взагалі**.

Рух будь-якого тіла завжди спрямований до якогось іншого тіла. Поняття руху окремого тіла самого по собі є безглуздом. Для вивчення руху якого-небудь об’єкта потрібно знайти систему відліку – інший об’єкт, відносно якого можна розглядати рух, який нас цікавить.

Термін «рух» буденна свідомість розуміє як просторове переміщення тіл. У філософії такий рух називається **механічним** і відноситься до найпростішої форми. Існують і складніші форми руху: **фізична, хімічна, біологічна, соціальна** та ін. Усі форми руху матеріальних систем взаємопов’язані. Так, найпростіший рух, механічний, обумовлений глибинними процесами взаємоперетворення елементарних частинок, взаємовпливом електромагнітних і гравітаційних полів, сильних і слабких взаємодій у мікросвіті.

Форми руху переходять одна в одну, але ніколи рух не змінювався абсолютним спокоєм. Будь-який спокій – це теж рух, але такий, коли не порушується якісна специфіка предмета, його просторове розташування і форма. Наприклад, усі знають, що всередині предметів відбувається «скажений танець» елементарних частинок, але при цьому не змінюється ні зовнішній вигляд, ні місце розташування предметів. Ми сприймаємо їх як такі, що знаходяться у спокої, хоча насправді тут наявний особливий стан руху. Ми не можемо визнати існування абсолютного спокою, бо тоді треба було б визнати, що рух привнесений у буття ззовні богом, потойбічним розумом тощо.

Філософська думка стверджує, що рух – атрибут матерії. Атрибут – це невід’ємна, істотна властивість, тобто така властивість, без якої об’єкт не може існувати. Не можна мислити матерію без руху, але не можна мислити і рух без матерії.

Визнавши рух єдиним джерелом нескінченного різноманіття природних речей і процесів, матеріалізм зіштовхується з великими труднощами, коли виникає питання про походження людини і її свідомості, а також духовності взагалі. Тому метафізичні матеріалісти, визнаючи рух атрибутом матерії, уважали, що цим ще не доведена можливість обійтися в питаннях, пов'язаних з людиною та її свідомістю, без ідеї верховного розуму, бога тощо.

Оскільки матеріальне буття є абсолютним, то рух як атрибут матерії також є **абсолютним**. Разом з тим матерія завжди існує у **конкретних** формах, унаслідок чого рух проявляється через конкретні форми (види) матеріальних систем. Рух взагалі – це, як і матерія, **абстракція**, яка в дійсності реально не існує; реальне існування мають конкретні форми руху. Під час виділення різних форм руху варто пам'ятати, що конкретні форми руху безпосередньо пов'язані з ієрархією структурних рівнів матеріального буття.

В основу виділення форм руху покладені такі основні принципи:

а) **субстратний**, що пов'язує певну форму руху зі специфічним матеріальним носієм, адже кожна форма руху має свою матеріальну основу;

б) **функціональний**, відповідно до якого форма руху повинна мати власні закономірності, відмінні від закономірностей інших форм руху.

У сучасній **науковій картині** світу виділяється багато форм руху. Серед них найпоширенішими є такі: **механічний, тепловий, електромагнітний, хімічний, гравітаційний, геологічний, біологічний, соціальний, духовний**. Хоча кожна форма руху є відносно самостійною, але всі вони пов'язані між собою. Їх взаємозв'язок виявляється в тому, що одна форма руху за певних умов переходить в іншу; окрім того, вищі форми руху виникають на основі нижчих і включають їх у себе в знятому вигляді.

4. Співвідношення категорій «рух» і «розвиток»

Античність в особі Геракліта, а потім й Епікура виявила **джерело** всякого руху в суперечності внутрішніх процесів. Геракліт в наївно-образній формі, характеризуючи вогонь, «який то спалахує, то гасне», як субстанцію всіх змін, подав думку про те, що матеріальна першооснова постійно тотожна собі і водночас знаходиться у стані постійної зміни.

Тоді ж, в античності, труднощі збагнення процесу руху в логіці понять за допомогою логічного доказу привели античного філософа і математика Зенона до формулювання знаменитих апорій. Апорії Зенона «Ахіллес і черепаха», «Стріла» та інші на противагу чуттєвим враженням примушували засумніватися в атрибутивності руху. Швидконогий Ахілл у суперечності з даними спостереження й органів чуття не може наздогнати черепаху, оскільки поки він пробіжить відстань, яка їх розділяє, то вона встигне проповзти ще деякий відрізок шляху. Поки він пробігатиме цей відрізок, вона відповзе ще, тощо. Зенон зумів показати суперечливість руху, а тим самим і буття.

Важливість вивчення руху усвідомлювалася всіма без винятку, філософами. Мислителі епохи Відродження були впевнені, що всякий рівень буття від Всесвіту і до найдрібнішої частки приводиться в рух властивою йому душею. Вони виходили з так званої установки **панпсихізму** – одухотворення

всього Всесвіту. Механіка Нового часу показала надзвичайну вразливість подібного уявлення. Оскільки з погляду механіки, щоб привести тіло в рух, на нього потрібно подіяти якою-небудь зовнішньою силою. Переважний розвиток механіки в XVII–XVIII ст., успіхи, досягнуті нею в поясненні деяких немеханічних явищ (наприклад, теплових і навіть фізіологічних), привели до того, що рух стали розглядати у вузькому розумінні як механічний рух, тобто просте просторове переміщення. В цілому обмеженість метафізичних уявлень була пов'язана з ототожненням руху як такого з одним його специфічним виглядом – переміщенням, з відношенням до руху не як до атрибута, а як до модусу, з переконанням в необхідності першопоштовху.

У сучасній філософії поняття «рух» тлумачиться у широкому розумінні як уявлення про будь-яку зміну взагалі. Енгельсу належать слова: «Рух, що розглядається в найзагальнішому сенсі, тобто розуміється як спосіб існування матерії, як внутрішньо властивий матерії атрибут, охоплює всі зміни, що відбуваються у Всесвіті, і процеси, починаючи від простого переміщення і закінчуючи мисленням». Розуміння руху як зміни **взагалі** застерігає проти зведення всього різноманіття видів руху до якого-небудь одного його вигляду і вказує на загальний характер і взаємоперетворюваність руху. У понятті «зміна взагалі» розуміються такі зміни, які існують об'єктивно, поза нашими міркуваннями про них.

Під розвитком у загальному значенні розуміються незворотні якісні зміни. Сам розвиток не є елементарним процесом кількісного збільшення або зменшення і не може бути зображений як рух від структури з кількістю елементів до структури з $n+1$ або $n-1$ елементів. У процесі розвитку елементи можуть виникати і зникати, а видимі якісні зміни можуть відбуватися і без зміни кількості елементів, за рахунок трансформації характеру взаємовідношення між ними. Методологи виділяють три типи змін:

- перехід об'єкта з якісного стану одного ступеня складності в інший якісний стан того ж ступеня складності – так званий одноплощинний розвиток;
- перехід об'єкта з якісного стану більшого ступеня складності в інший якісний стан меншого ступеня складності – регресивний розвиток;
- перехід об'єкта з якісного стану меншого ступеня складності в якісний стан більшого ступеня складності – прогресивний розвиток.

Суть принципу розвитку може бути виражена так: як би не поєднувалися прогресивні, регресивні й одноплощинні зміни, будь-який об'єкт або сам проходить стадію прогресивного розвитку, або входить в інший об'єкт, що проходить таку стадію. Розвиток матеріального буття і свідомості, взятий у цілому, відзначається безумовною прогресивною спрямованістю, сходженням від нижчого до вищого. Воно є нескінченний рух по висхідній спіралі, рух суперечливий, який включає відступи, повернення назад. Проте в цілому це рух від форм простих до форм складніших, від систем примітивних до високоорганізованих.

На відміну від руху, як зміни взагалі, розвиток повинен розумітися як саморух, тобто як такий процес, джерела якого були закладені у предметі, що

сам розвивається. Розвиток виникає в результаті боротьби протилежностей, крайності, що обумовлюють і заперечують одна одну. Іншою відмітною ознакою розвитку є те, що вік, на відміну від руху, є необоротним, спрямованим, закономірним процесом змін.

5. Категорії «простір» і «час»

Кожне матеріальне тіло має об'ємні характеристики: довжину, ширину, висоту. Воно співіснує також з оточуючими його іншими тілами, займає своє місце у відповідній більш широкій системі. Саме співіснування і місцезнаходження предмета відображаються у філософській категорії *“простір”*. Отже, *простір – це об'єктивна форма існування матерії, яка характеризує місце знаходження об'єкта і його співвідносне розміщення з іншими об'єктами*. Разом з тим у дійсності кожне матеріальне утворення є процесом, у ньому відбуваються певні зміни. Окрім того, одне явище приходить на зміну іншому. Для характеристики саме цього аспекту вияву матеріального буття у філософії вироблено поняття «час». *Час – це об'єктивна форма існування матерії, яка характеризує послідовність розгортання матеріальних систем, тривалість їх буття, швидкість та інтенсивність процесів*. Отже, час відображає процесуальність буття.

Освоюючи світ, людина спочатку сприймає його на чуттєво-споглядальному рівні, де матерія, рух, простір і час невід'ємні один від одного. Ніхто і ніколи не може сприймати ні чистого простору, ні чистого часу, ні матеріальні тіла без них. З цими висновками погодиться кожен, проте не кожен зможе відповісти на запитання, а що ж таке простір і час? Це питання дійсно важке, бо сама філософія впродовж періоду (більш ніж двотисячоліття свого розвитку) шукала на нього відповідь.

В історії філософії конкурували дві концепції, розкриваючи суть простору та часу: субстанційна та реляційна. Родоначальники субстанційної концепції – Демокріт (з проблеми простору) і Платон (у поглядах на якийсь час) – трактували простір і час як *самостійну (субстанційну) суть*, незалежну ні від матерії, ні один від одного. Демокріт подав уявлення про реальне існування порожнечі як вмістища атомів. Простір, згідно з ученням Демокріта і його послідовників Епікура і Лукреція Кара, – *об'єктивний, однорідний, нескінченний*. Він – порожнє вмістище сукупностей атомів. Час ототожнимо з вічністю – це чиста тривалість, рівномірно поточна від минулого до майбутнього. Час є вмістищем подій.

Протилежне Демокріту розуміння простору було сформульовано Арістотелем. Його погляди становлять суть реляційної (від лат. *relatio* «відношення») концепції. Арістотель заперечував існування порожнечі як такої. Простір – це система природних місць, займаних матеріальними тілами.

З погляду сучасного природознавства і відповідних філософських узагальнень об'єктивна реальність є нероздільним зв'язком простору, часу, руху і взаємодії усіх видів речовини і поля. Сучасні вчені вважають краще говорити про якийсь єдиний просторово-часовий континуум. Простір і час розуміються як взаємопов'язані форми існування матеріальних тіл. *Простір –*

це така форма матеріального буття, яка виражає його протяжність, структурну взаємодію. **Час** – форма буття матерії, що характеризує тривалість існування всіх об'єктів і подальші зміни станів.

Простір і час мають як споріднені, так і відмінні ознаки. Спільними властивостями простору і часу є **об'єктивність, універсальність і нескінченність**. Разом з тим простір і час мають відмінності. Час виявляє себе як **тривалість, послідовність** існування та зміни стану об'єктів; він є **одновимірним, асиметричним** (тобто спрямованим від минулого до майбутнього), **незворотним**. Простір характеризується **протяжністю, тривимірністю та симетричністю**.

У якому співвідношенні перебувають простір, час і матерія? У процесі пошуків відповідей на це запитання в історії філософії виникли дві точки зору. Першою, як правило, вважають **субстанційну концепцію**: простір і час трактуються як самостійні сутності, що існують поряд з матерією і незалежно від неї (Демокрит, Епікур, Ньютон). Відповідно до цього відношення між простором, часом і матерією уявлялося як відношення між двома самостійними субстанціями. Це дало змогу зробити висновок про незалежність властивостей простору і часу від характеру матеріальних процесів, що протікають. Простір тут – чиста довжина, порожнє приміщення для речей і подій, а час – чиста тривалість, він однаковий у всьому Всесвіті, і цей плин ні від чого не залежить.

Другу концепцію називають **релятивною** (відносною). Її представники (Арістотель, В. Лейбніц, Г. Гегель) розуміли простір і час не як самостійні сутності, а як системи відносин, утворених матеріальними об'єктами, що взаємодіють. У наш час релятивна концепція набула природничонаукового обґрунтування у вигляді створеної на початку ХХ ст. теорії відносності, що розкрила безпосередній зв'язок простору і часу як з матерією, що рухається, так і між собою. Фундаментальний висновок, що випливає з цієї теорії, вказує: простір і час не існують без матерії, їхні метричні властивості створюються завдяки розподілу і взаємодії матеріальних мас, тобто гравітації.

Таким чином, згідно з релятивною концепцією, простір – це форма буття матерії, що характеризує її довжину, структурність, існування і взаємодію елементів у всіх матеріальних системах. Час – форма буття матерії, що виражає тривалість існування матеріальних систем, послідовність зміни станів і змін цих систем у процесі розвитку. Їх чітке усвідомлення допомагає вміло орієнтуватися в багатовимірному і складному світі реалій.